

15. Dzimstības izmaiņas

Atis Bērziņš

Kopš 1990. gada sākuma dzimušo skaits ir ievērojami mazāks nekā mirušo skaits. Laika posmā no 1990. līdz 2016. gadam dzimušo skaits ir bijis par 268,5 tūkst. mazāks nekā mirušo skaits. Tādējādi nepietiekamas dzimstības rezultātā valsts iedzīvotāju skaits šajā periodā ir samazinājies par 10,1% jeb vidēji gadā par gandrīz 10 tūkst.

Vērtējot no paaudžu nomaņas viedokļa, apmierinošā līmenī dzimstība pēdējo reizi bija 1986.–1988. gadā, kad katru gadu dzimušo skaits bija 41–42 tūkst. Pēc neatkarības atjaunošanas dzimušo skaits krasi samazinājās un 1998. gadā sasniedza minimumu – 18,4 tūkst. Uzlabojoties ekonomiskajai situācijai, neliels dzimstības kāpuma periods ar ikgadēju dzimušo skaita palielinājumu par aptuveni vienu tūkstoti bija 2005.–2008. gadā, kura beigās dzimušo skaits sasniedza 24,4 tūkst. Ekonomiskās krīze ļoti negatīvi ietekmēja dzimušo skaitu, un 2011. gadā tas nokritās līdz 18,8 tūkst. Neraugoties uz sekojošo četrus gadus ilgo dzimstības pieauguma periodu 2012.–2015. gadā, dzimušo skaits 2015. un 2016. gadā (nepilni 22 tūkst. katru gadu) joprojām bija mazāks nekā pirms krīzes.

Kopš 90. gadu otrās puses nepārtraukti un visai strauji palielinās mātes vidējais vecums bērna piedzimšanas laikā (15.1. tabula). Līdzīga aina ir vērojama, pētot vidējo mātes vecumu, kad piedzimst pirmais, otrais un tālākie bērni (Eglīte et al., 2013, 44). Mātes vecums pirmā bērna piedzimšanas laikā vismazākais bija 1990.–1993. gadā (23,0–23,2 gadi) (Bērziņš, Zvidriņš, 2014). Turpmāk tas pieauga par četriem gadiem un 2015. gadā sasniedza 27 gadus (Demogrāfija, 2016, 74). CSP publikācijās pa gadiem līdz 2015. gadam mātes vidējais vecums uzrādīts par vidēji 0,5 gadiem mazāks, jo tika rēķināts pēc mātes dzimšanas gadskaitļa, nevis pēc pilna vecuma.

Arī Eiropā kopumā pastāv tendence palielināties mātes vidējam vecumam bērna piedzimšanas laikā. Latvija atrodas to valstu vidū, kurās šis vecums ir zems. Vidēji ES 28 valstīs jaundzimušā mātes vidējais vecums ir par vienu gadu lielāks nekā Latvijā, bet Itālijā un Spānijā 2015. gadā par 2,3–2,5 gadiem lielāks nekā Latvijā.

15.1. tabula. Dzimušo skaits un mātes vidējais vecums Latvijā 1990.–2015. gadā

Gads	Dzimušo skaits	Mātes vidējais vecums, gadi	Mātes vidējais vecums, piedzimstot	
			pirmajam bērnam, gadi	otrajam bērnam, gadi
1990	37 918	25,9	23,2	27,0
1995	21 595	26,0	23,5	27,4
2000	20 302	27,3	24,4	28,7
2005	21 879	28,0	25,2	29,7
2010	19 781	29,0	26,4	30,3
2015	21 979	29,8	27,0	30,7

Avots: CSP datubāze un autora aprēķinātais vidējais vecums līdz 2010. gadam pēc faktiskā vecuma, kas vidēji ir par 0,5 gadiem lielāks nekā pēdējās dzimšanas dienas skaitlis.

15.2. tabula. Dzimušo skaita izmaiņas un to sadalījums pa faktoriem Latvijā 1990.–2015. gadā

Laika posms	Dzimušo ikgadējā skaita izmaiņas	dzimstības intensitātes izmaiņu ietekmē	Tajā skaitā:	
			sieviešu 15–49 g. v. skaita un vecumsastāva izmaiņu ietekmē	faktoru mijiedarbības ietekmē
1990–1995	–16 323	–13 705	–3924	1306
1995–2000	–1293	–379	–1099	185
2000–2005	1577	2692	–804	–311
2005–2008	2518	3237	–513	–206
2008–2011	–5572	–3861	–2121	410
2011–2015	3154	5169	–1695	–320

Gada laikā dzimušo skaita straujo izmaiņu padziļinātai izpētei tika lietota indeksu metode izmaiņu sadalīšanai pa faktoriem (15.2. tabula). Dzimušo skaits katrā periodā ir atkarīgs no fertīlā vecuma sieviešu skaita un viņu sadalījuma pa vecumgrupām, kā arī no dzimstības intensitātes katrā vecumgrupā fertīlajā intervālā. Analīzes rezultātā noskaidrotas trīs sastāvdaļas, kas veido bilanci un izskaidro dzimušo skaita izmaiņas katrā laika posmā, – intensitātes izmaiņu faktors, struktūras faktors un abu faktoru mijiedarbības rezultāts.

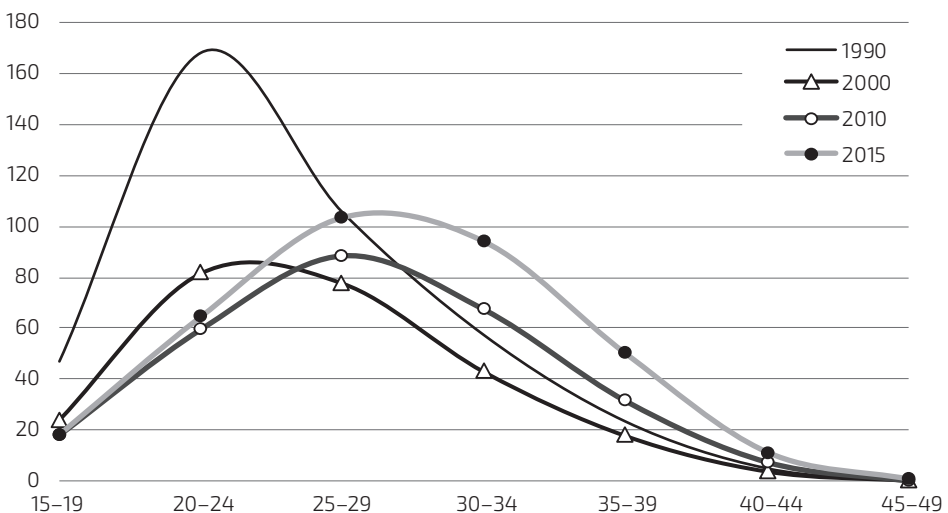
Dzimstības intensitātes faktora ietekme rāda, kā būtu izmainījies dzimušo skaits tikai vecumkoeficientu izmaiņu rezultātā pie nemainīga sieviešu skaita un vecumsastāva. Savukārt struktūras faktora ietekme parāda, kā mainītos dzimušo skaits, ja to ietekmētu tikai sieviešu skaita un vecumsastāva izmaiņas pie nemainīgas dzimstības intensitātes. Piemēram, 1995. gadā dzimušo skaits bija par 16 323 mazāks nekā 1990. gadā. Ja būtu izmainījusies tikai dzimstības

intensitāte, dzimušo skaita samazinājums būtu 13 705. Ja būtu izmainījies tikai struktūras faktors, dzimušo skaita samazinājums būtu tikai 3924.

Visā laika posmā (1990–2015) fertilā vecuma sieviešu skaita un sadalījuma pa vecumgrupām izmaiņas ir nelabvēlīgi ietekmējušas dzimušo skaitu. Visnozīmīgākā šī struktūras faktora pasliktināšanās bijusi 1990.–1995. gadā, kad tā ietekmē dzimušo skaitu samazinājās par gandrīz 4 tūkst., kā arī 2008.–2011. gadā, kad ietekme izraisīja samazinājumu par 2,1 tūkst. Pēdējos gados sāk izpausties potenciālo māšu skaita samazināšanās atbilstoši tam, ka 90. gados strauji samazinājās piedzimušo meiteņu skaits, kuras tagad sasniedz fertilā vecuma aktīvāko periodu.

Dzimumstības intensitātes izmaiņas cieši korelē ar politiskās un ekonomiskās situācijas izmaiņām valstī. Par to liecina būtisks samazinājums 90. gados, īpaši to pirmajā pusē, un mazākā mērā ekonomiskās krīzes periodā 2008.–2011. gadā. Tieši dzimumstības intensitātes kāpinājums nodrošinājis dzimušo skaita palielināšanos pēc 2011. gada, neskatoties uz nelabvēlīgām sieviešu skaita un vecumsastāva izmaiņām.

Dzimumstības intensitātes izmaiņu analizē lietderīgi izmantot dzimumstības vecumkoeficientus un speciālo dzimumstības koeficientu, kas raksturo dzimumstību fertilā vecuma (15–49 gadi) sievietēm (15.1. attēls). Īpaši strauji samazinās dzimumstība jaunākajās sieviešu fertilā vecuma grupās. Samazinājuma galvenie cēloņi ir jauniešu centieni pirms ģimenes nodibināšanas iegūt izglītību un ekonomisko patstāvību, daļēji arī ģimenisko attiecību prestiža samazināšanās (Eglīte, 2011). Vecumā līdz 25 gadiem dzimumstība salīdzinājumā ar 90. gadu ir 2,5–3,0 reizes zemāka. Sievietēm vecumā virs 30 gadiem dzimumstība ir nedaudz

15.1. attēls. Dzimumstības vecumkoeficienti Latvijā 1990.–2015. gadā

pieaugusi, taču šis pieaugums nekompensē samazinājumu jaunajām sievietēm līdz 25 gadu vecumam.

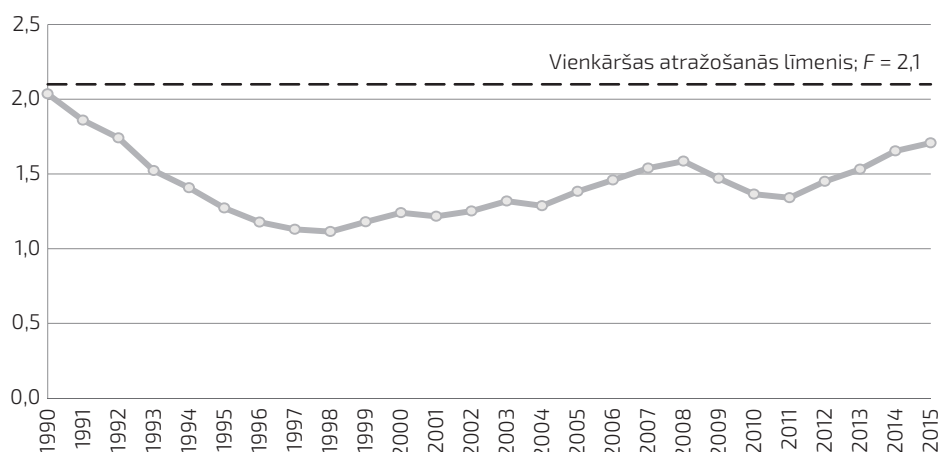
Eiropā un tātad arī Latvijā krities laulības prestižs un arvien ierastāka kļūst partneru kopdzīve, oficiāli neregistrējot laulību (Āboliņa, 2016, 24; SKDS, 2008, 28). Aizvien vairāk bērnu piedzimst neregistrētā laulībā. Latvijā 1990. gadā 83% bērnu piedzima reģistrētā laulībā sastāvošām sievietēm, bet 2015. gadā šis īpatsvars bija nokrities līdz 58,5%.

90. gados būtisks dzimstības samazinājums noticis visās vecumgrupās. Pēc 2000. gada notikusi dzimstības maksimumam atbilstošā vecuma pārbīde: 20–24 gadu vecumgrupu ir nomainījuši 25–29 gadu vecumgrupa. Vienlaicīgi ar maksimuma pārbīdi dzimstības līmenis maksimālās intensitātes vecumā nostabilizējies ievērojami zemākā līmenī salīdzinājumā ar 1990. gadu.

15.3. tabula. Iedzīvotāju atražošanās koeficienti 1990.–2015. gadā (uz 1 sievieti)

Gads	Summārais dzimstības koeficients	Atražošanās bruto koeficients	Atražošanās neto koeficients
1990	2,04	0,98	0,96
1995	1,27	0,61	0,59
2000	1,24	0,61	0,59
2005	1,38	0,68	0,66
2010	1,36	0,66	0,65
2015	1,71	0,82	0,81

Avots: CSP datubāze. Tabula "Dzimstības vecumkoeficienti" (IDG04).

15.2. attēls. Summārais dzimstības koeficients Latvijā 1990.–2015. gadā

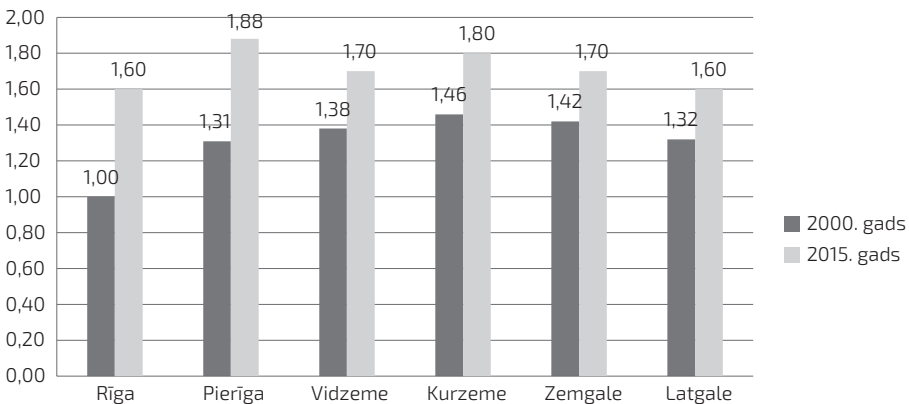
Avots: CSP datubāze. Tabula "Dzimstības vecumkoeficienti" (IDG04); Demogrāfija, 2016, 76. lpp.

Dzimumstības likņu konfigurācija, īpaši 1990. un 2015. gada salīdzinājums, liecina, ka izmaiņas Latvijā kopš neatkarības atgūšanas lielā mērā atbilst pazīmēm, kādas ir raksturīgas visā Eiropā notiekošajai otrajai demogrāfiskajai pārejai uz ļoti zemu dzimumstības līmeni. Ģimenes veidošana un bērnu dzimšana tiek atlikta uz vēlāku laiku, par ko liecina jaundzimušo mātes vidējā vecuma palielināšanās un dzimumstības intensitātes mazināšanās dzimumstībai labvēlīgākajos fertīlā vecuma periodos. Latvijā, atšķirībā no Rietumeiropas, pāreja uz ļoti zemu dzimumstības līmeni notikusi ļoti īsā periodā (galvenokārt 90. gados). Vairākās Rietumeiropas valstīs dzimumstības pazemināšanās bija vērojama jau 60. gadu otrajā pusē (Frejka and Sobotka, 2008).

Iedzīvotāju atražošanās rādītāji 90. gados katru gadu sistemātiski samazinājās (15.3. tabula un 15.2. attēls) līdz 1998. gadam ieskaitot, kad summārais koeficients bija 1,11 jeb tikai puse no 1986.–1988. gada līmeņa. 1998. gadā tas bija zemākais lielums kādā no pasaules valstīm.

Tikai kopš 1999. gada vērojams neliels dzimumstības pieaugums, tas gan nav pietiekams depopulācijas pārvarēšanai (Eglīte, 2011, 27; Zvidriņš, 2010). 2015. un arī 2016. gadā dzimumstības līmenis Latvijā ir tikai aptuveni 80% no vienkāršai paaudžu nomainībai nepieciešamā līmeņa.

Neraugoties uz pēdējos gados vērojamo situācijas uzlabošanos Latvijā kopumā un administratīvi teritoriālajās vienībās, pēdējām desmitgadēm ir raksturīga sašaurināta paaudžu nomainīšana, kuras iemesls ir zema, paaudžu vienkāršai nomainībai nepietiekama dzimumstība. Summārais dzimumstības koeficients liecina par vienkāršai paaudžu nomainībai nepietiekamu dzimumstības līmeni arī visos sešos Latvijas statistiskajos reģionos (15.3. attēls) un visās deviņās republikas pilsetās. Relatīvi labvēlīgāka situācija 2015. gadā ir Pierīgas reģionā (1,878), Jūrmalā (1,900) un Liepājā (1,887), bet viszemākais summārais koeficients ir Rīgā (1,599) un Latgales reģionā (1,600).

15.3. attēls. Summārā dzimumstības koeficienta izmaiņas reģionos 2000.–2015. gadā

15.4. tabula. Latvijas novadi ar visaugstāko un viszemāko dzimstības līmeni 2015. gadā (uz 1000 iedzīvotājiem)

Visaugstākā dzimstība			Viszemākā dzimstība		
Novads	2000	2015	Novads	2000	2015
Mārupes	8,7	19,6	Aglonas	8,0	7,2
Ķekavas	8,3	17,1	Skrundas	11,8	7,0
Jaunpils	11,5	14,8	Krāslavas	8,5	6,8
Ādažu	9,2	14,5	Salacgrīvas	7,9	6,8
Ozolnieku	10,9	14,4	Vecpiebalgas	11,4	6,4
Ventspils	9,6	14,3	Nīcas	8,7	6,2
Babītes	8,9	14,2	Kārsavas	10,1	5,9
Garkalnes	8,1	13,9	Aknīstes	8,5	5,3
Siguldas	9,8	13,6	Strenču	8,5	4,3

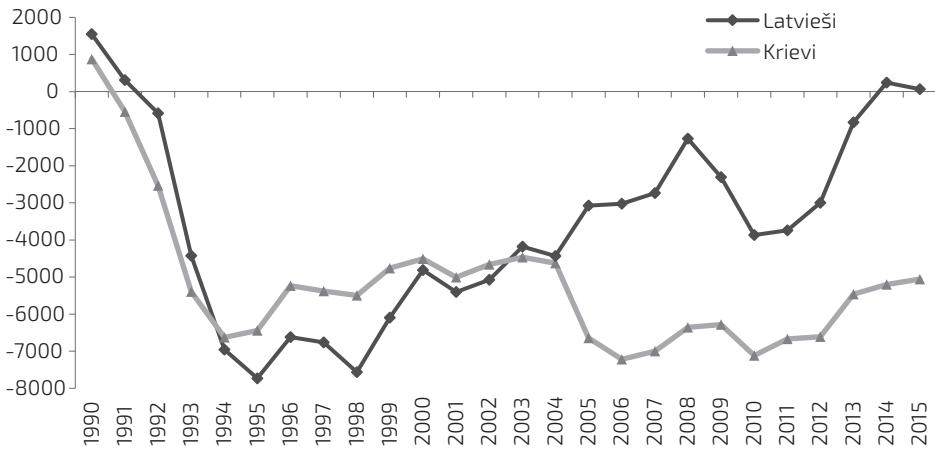
Statistiskie dati par dzimstības līmeni uz 1000 iedzīvotājiem novados uzrāda izteiktu variāciju (15.4. tabula). Atšķirība starp augstāko līmeni (19,6 Mārupes novadā) un zemāko līmeni (4,3 Strenču novadā) ir 4,6 reizes. Novadu uzskaitījums rāda, ka 2015. gadā izteikti augstākā dzimstība uz 1000 iedzīvotājiem ir novados, kuru attīstību labvēlīgi ietekmē Rīgas vai citas lielas pilsētas tuvums (piemēram, Ventspils un Ozolnieku novads). Savukārt zemākā dzimstība raksturīga nelieliem novadiem, kuri atrodas tālu no galvaspilsētas. Raksturīgi, ka novadiem ar augstāko dzimstības līmeni dzimstība kopš 2000. gada ir ievērojami paaugstinājusies (Mārupes un Ķekavas novadā pat vairāk nekā 2 reizes), bet novadiem ar zemāko dzimstību notikusi samazināšanās un līmenis ir ievērojami zemāks salīdzinājumā ar 2000. gadu.

Dzimstības situāciju novados lielā mērā ir ietekmējusi iedzīvotāju dzimumvecuma struktūra, īpaši aktīvākā fertīlā vecuma sievietu īpatsvars. Papildus novadu ekonomiskās attīstības līmenim zināmā mērā dzimstības līmeni novados ietekmē arī pašvaldību sniegtais atbalsts ģimenēm ar bērniem, skolu un bērnudārzu pieejamība.

Latvijas Republikas apstākļos joprojām latviešiem bērnu ir vairāk nekā krieviem. Saskaņā ar 1995. gada ģimenes un dzimstības apsekojuma datiem latvietēm 40–49 gadu vecumā vidēji bija 1,91 bērns, krievietēm – 1,61. Šo sakarību apstiprina arī ikgadējie dzimstības dati etniskajā skatījumā.

Dzimstības līmenis ir atšķirīgs skaitliski lielākajām Latvijā dzīvojošām tautībām – latviešiem un krieviem. Pēc bērna mātes tautības 2015. gadā dzimstības līmenis latviešiem (13,0 uz 1000 attiecīgās tautības iedzīvotājiem) bija jūtami augstāks nekā krieviem (7,1).

Latviešiem 2014.–2015. gadā dzimstības paaugstināšanās rezultātā pirmo reizi pēc 23 gadu pārtraukuma dabiskais pieaugums ir kļuvis pozitīvs

15.4. attēls. Dabiskais pieaugums (samazinājums) lielākajiem etnosiem Latvijā 1990.–2015. gadā

(15.4. attēls). Krieviem raksturīga gan zemāka dzimstības intensitāte, gan vecāks iedzīvotāju sastāvs, tāpēc arī pēdējos gados negatīvais dabiskais pieaugums sasniedz 4 tūkst.

Kalendārajos gados aprēķinātie atražošanās koeficienti var būt pakļauti strukturālām ietekmēm, ja vienlaikus dažādās paaudzēs norisinās agrāk atlikto dzimstību palielināšanās vai samazināšanās apstākļu ietekmē. To apstiprina Latvijas situācija 90. gados un 2008.–2010. gada ekonomiskās krīzes periodā, kad dzimstības un atražošanās rādītāji strauji pazeminājās līdz ar ekonomiskās situācijas pasliktināšanos. Vēlāk, uzlabojoties ekonomiskajai situācijai, paaugstinājās arī iedzīvotāju atražošanās rādītāji.

Atražošanās raksturlielumus iespējams iegūt arī par reālām paaudzēm (kohortām pēc dzimšanas gada). Tas ļauj precīzāk novērtēt dzimstību sievietēm auglīgā perioda beigās neatkarīgi no konkrētās paaudzes piedzīvotajām problēmām un dzimstības sadalījuma pa vecumgrupām.

Izplatīts veids, kā uzzināt atražošanās līmeni reālajām paaudzēm, ir tautas skaitīšanās vai speciālos apsekojumos iekļautie jautājumi sievietēm par dzimušo bērnu skaitu. Latvijā šādi jautājumi bija 1989. un 2000. gada tautas skaitīšanās, kā arī 1995. gadā veiktajā ģimenes un dzimstības apsekojumā. Pēc 2000. gada tautas skaitīšanas rezultātiem redzams, ka neviena sieviešu reālā paaudze nebija sasniegusi vienkāršai atražošanai nepieciešamo dzimušo skaitu. 30. gados dzimušajām vidējais bērnu skaits bija 1,5–1,6; 40. gados dzimušajām 1,6 bērni un 50. gados dzimušajām 1,6–1,7 bērni.

Reālo paaudžu skatījumā var apkopot arī kalendārajiem gadiem (nosacītajām paaudzēm) rēķinātos dzimstības koeficientus. 15.5. tabulā attēloti dzimstības vecumkoeficienti laika posmam kopš 1971. gada līdz 2015. gadam apkopojumā pa 5 gadiem un 5-gadīgiem vecuma intervāliem. Horizontālā skatījumā

15.5. tabula. Dzimstības vecumkoeficienti (vidēji gadā uz 1000 sievietēm) un summārais dzimstības koeficients

Gadi	Vecums, gadi							Summārais dzimstības koeficients
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
1971–1975	27,9	149,4	115,8	67,7	31,1	7,1	0,4	2,00
1976–1980	34,4	150,2	105,8	56,2	24,9	5,9	0,3	1,89
1981–1985	40,7	165,2	114,4	59,3	24,5	5,3	0,3	2,05
1986–1990	45,0	172,2	115,2	61,8	26,0	5,7	0,3	2,13
1991–1995	41,5	125,5	82,4	40,8	17,4	4,1	0,2	1,56
1996–2000	21,9	83,1	71,1	37,5	15,9	3,9	0,2	1,17
2001–2005	21,8	76,5	82,0	51,6	21,6	4,6	0,2	1,29
2006–2010	22,9	71,3	95,8	67,8	31,7	6,8	0,3	1,48
2011–2015	19,6	60,5	96,1	80,2	41,4	9,1	0,4	1,54

Avots: CSP datubāze. Tabula "Dzimstības vecumkoeficienti" (IDG04).

pēdējā ailē redzams summārais dzimstības koeficients, kas rāda vislabvēlīgāko situāciju 80. gados un viszemāko atražošanās līmeni 90. gadu otrajā pusē.

Šos pašus vecumkoeficientus iespējams apkopot arī reālo paaudžu (kohortu) skatījumā. Piemēram, sieviešu kohorta, kura 1971.–1975. gadā bija vecumā 15–19 gadi, nākamajā vecumgrupā 20–24 gadi bija 1976.–1980. gadā un vecumgrupā 25–29 gadi – 1981.–1985. gadā. Šādā diagonālā tabulas koeficientu apstrādē iegūstam kohortai summāro koeficientu 1,88. Aprēķini rāda, ka arī nākamajām divām kohortām, kurām dzimstība raksturota, sākot ar 1976.–1980. gadu un 1981.–1985. gadu, summārais koeficients (attiecīgi 1,88 un 1,81) ir zemāks par atražošanai nepieciešamo minimālo līmeni. Reālo paaudžu skatījumā dzimstības līmeņa svārstības ir mazāk izteiktas nekā nosacīto paaudžu (kalendāro gadu) skatījumā.

Secinājumi

Dzimstības izmaiņas Latvijā pēc 1990. gada novedušas pie ļoti zema dzimstības līmeņa nostabilizēšanās ar nelielu pieaugumu pēdējos gados. Būtiski izmainījies intensitātes sadalījums pa vecumgrupām, pazeminoties dzimstībai jaunākās vecumgrupās un nedaudz palielinoties vecumgrupās virs 30 gadiem.

Kopš valstiskās neatkarības atgūšanas Latvijā notikušās dzimstības izmaiņas lielā mērā skaidrojamas ar visā Eiropā notiekošo otro demogrāfisko pāreju. Latvijā, atšķirībā no Rietumeiropas, pāreja uz ļoti zemu dzimstības līmeni notikusi ļoti īsā periodā (galvenokārt 90. gados). Vairākās Rietumeiropas valstīs dzimstības pazemināšanās sākās jau 60. gadu otrajā pusē.

Aprēķini reālo paaudžu skatījumā rāda, ka notikusi summārās dzimstības pazemināšanās no līmeņa 1,8–1,9 (1950.–1959. gadā dzimušajām sievietēm) līdz līmenim 1,6–1,7 (1970.–1979. gadā dzimušajām).

Literatūra un avoti

- Āboliņa, L. (2016) *Ģimene un tās atbalsta politikas attīstība Latvijā (1990–2015)*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte, 92 lpp.
- Bērziņš, A., Zvidriņš, P. (2014) *Actualities in demographic situation of Latvia. Materials of 72nd Scientific Conference of University of Latvia* [<https://www.slideserve.com/kohana/aktualit-tes-demogr-fiskaj-situ-cij-latvij-actualities-in-demographic-situation-of-latvia>]; konferences video [<https://www.youtube.com/watch?v=AzftzputBNM>].
- CSP datubāze “Iedzīvotāji” [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji>].
- Demogrāfija* (2016) Rīga: CSP, 123 lpp. [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-skaitis/meklet-tema/5-demografija-2016>].
- Eglīte, P. (2011) Dzimstība un ģimenes politika Latvijā 1990.–2009. gadā. *LZA Vēstis*, 65 (3/4): 17–33 [http://www.lza.lv/LZA_VestisA/65_3-4/2_Parsla%20Eglite_Dzimstiba.pdf].
- Eglīte, P., Putniņa, A. u. c. (2013) *Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte* [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/gala_zin13012014.pdf].
- Frejka, T. and Sobotka, T. (2008) Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. *Demographic Research*, 19: 15–46 [<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/3/19-3.pdf>].
- SKDS (2008) Latvijas iedzīvotāju aptauja “Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā” [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/demogr_gim_lv.pdf].
- Zvidriņš, P. (atb. red.) (2010) *Depopulācija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitāte, 60 lpp.